

Az *ipse* névmás interpretációja a Sankt Gallen-i oklevelekben. Fókuszerősség, halmozásos referáló kifejezések és szövegbeli távolság

Pálfi Dorottya

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

The present study aims to further explore the Late Latin demonstrative use of the 8th-century parchment private charters of St. Gall. A previous study (Pálfi 2023) applied a heterogenous method considering not just the charters' linguistic character, but also their compositional strategies, i.e. their strict wording (formulas). Within this framework, the present study further investigates the problematic duplicated phrases of *ipse+supradictus+N* and seeks to determine whether this construction signals semantic instability (vacillation in the demonstrative's focusing force perceived by the language user) and whether *ipse* is developing a higher focusing value characteristic of proximal demonstratives. Therefore, a diachronic analysis and a textual distance examination are conducted. Apart from *ipse*, the results of the previous study regarding *hic*, *iste*, *ille* and *idem* are also reassessed.

Keywords: *ipse*, determiner multiplication / accumulation, charter, Late Latin, formula

Kulcsszavak: *ipse*, determinánshalmozás, oklevél, középkori latin, formula

1. Bevezetés: a tanulmány célkitűzései

Jelen tanulmány egy korábbi (Pálfi 2023) kiegészítése, amelyben 8. századi Sankt Gallen-i (ChLA I–II, CXVIII), pergamenre írt magánjogi oklevelek névmáshasználatát vizsgáltam. E vizsgálat egyik konklúziója az volt, hogy az *ipse* fókuszáló képessége sejthetően erősödik, tehát hasonlóvá válik a közelre mutató névmásokéhoz. Ez abban mutatkozik meg, hogy kis számban *hic et nunc* deiktikus formulákban fordul elő, valamint a *hichez* és az *istéhez* hasonlóan anaforikus esetekben a *supradictusszal* áll(hat) halmozásban,¹ ellentétben az *illével*, amely anaforikus

¹ *ad ipsum supernominatum monastirio* 'annak/ennek (a) fentnevezett kolostornak' (ChLA I 57.3); *in his locis supranominatis* 'e fentnevezett helyeken' (ChLA I 107.7); *istum supernominatum dono* 'e fentnevezettet adományozom' (ChLA II 111.5). A tanulmány során az anaforikus metanyelvi elemek szinonimájaként a *supradictus* 'fentnevezett' szót

használatkor mindig halmozásmentes (*ille+N*). Ez a tanulmány tehát annak az ellenőrzésére törekszik, hogy az *ipse* fókusz/fókuszáló képessége (azaz azon képessége, amellyel a beszélő a referenst hangsúlyozhatja, kiemeltté teheti a hallgató számára) valóban erősödik-e. Ezt két irányból közelíti meg, egyrészt azt vizsgálja, az *ipse+supradictus+N* halmozásos szerkezetek vajon a szemantikai instabilitás és az *ipse* erősödő fókuszának jelei-e,² másrészt azt, hogyan viselkedik az *ipse* a szövegbeli távolságra szenzitív formulákban. Emellett – mintegy járulékosan – a diakrón analízissel az is ellenőrizhető, hogy helyes következtetéseket vontam-e le, amikor a *hic* gyengülésére és az *iste* erősödésére következtettem a halmozásos esetekből. Mielőtt azonban rátérnék a vizsgálatra, bemutatom az elméleti hátteret: a vizsgálatot megalapozó hipotéziseket és a nyelvészeti megközelítést.

2. A korpusz szövegszerkesztési elveiből következő metodológiai háttér

A Sankt Gallen-i anyag részletes vizsgálatára már sor került egy korábbi tanulmányban (Pálfi 2023). Az ott követett metodológia eltért az eddigi kutatási iránytól, ugyanis nemcsak nyelvészeti kategorizációt alkalmazott, amely általában a referenciális funkciókra és/vagy a szövegben előforduló referáló kifejezésekre fókuszál, hanem ezzel egyidejűleg formuláris felosztást is kialakított (azaz figyelembe vette a kötött(ebb) szövegszerkesztési jegyeket), és a kettő ötvözetéből, együttes használatából nyert ki adatokat. A formuláris metodológia bevezetése azon a megfigyelésen alapult, hogy a Sankt Gallen-i korpusz (ChLA I–II, CXVIII) kifejezetten formuláris, szabad részek (*narratio*) alig fordulnak elő benne. Mivel a formulák kötött szövegezésükkel biztosítják a szerződések hitelességét és érvényességét, ezeket csak szélsőséges, megértést akadályozó, ill. a közlés tartalmát nem kellően kifejező esetekben változtathatják meg. Így a formula normatív variánsai a múltat, az eltérések, innovatív jegyek (hogya legalább 3–4 alkalommal fordulnak elő a korpuszban) a jelent tükrözik. A változtatás megnyilvánulhat

fogom használni, azonban – mint ahogy az előbbi példák is jelzik – e megnevezés számtalan más, szintén anaforikus kifejezést foglal magába: *super-/supranominatus*, *super-/sup-rascriptus* stb. Azt is megjegyezném ehelyütt, hogy a tanulmány során megjelenő parafrázisok, fordítások a sajátjaim, amelyek nem esztétikai célból készültek, sem pedig azért, hogy az érvelés alapjául szolgáljanak, hanem hogy illusztrálják a leírtakat. Ennek megfelelően nem fogom elkendőzni az egyes mutató névmások interpretációs nehézségeit (pl. az *ipse* esetében mindig több fordítási lehetőséget adok meg), és a halmozásos esetek magyartalanul ható fordításai is e probléma szemléltetéséül szolgálnak.

² Szemantikai instabilitás alatt a fókuszálóképességben bekövetkező, a beszélő által érzékelt ingadozást és bizonytalanságot értem arra vonatkozóan, hogy a névmás rendelkezik-e azaz a fókuszerosséggel, amellyel az adott referenciális funkciót betöltheti. Bővebben a névmások fókuszáról és a szemantikai instabilitásról a 3.1. alfejezetben lesz szó, amely García (1975) és Kirsner (1979) megközelítésén és vizsgálatain alapul.

1) formulán belüli (intraformuláris) determinánshalmazásban duplikációkat és triplikációkat eredményezve,³ ahol 1a) a referáló kifejezések mindkét tagja mutató névmás (*hic+iste+N*), 1b) egyik tagja mutató névmás, 1b/A) a másik metanyelvi elem (*ipse+supradictus+N*) vagy 1b/B) a másik tér- és időbeliséget megragadó melléknév (*hic+praesens+N*); végül pedig érvényre juthat 2) intraformuláris determinánscserében, 3) determinánselhagyásban. Azonban ezek a jelenségek nem egyforma súllyal számítottak a kiértékelés során. Az azonos funkciót betöltő névmáshalmaz, különösen, ha ismert a végpont (újlatin nyelvállapotok), bírt a legnagyobb bizonyító erővel.⁴ A járulékos metanyelvi kifejezésekkel már óvatosabban bántam, ezeknél több további érv volt szükséges a konklúzió levonásához. A determinánselhagyást feltüntettem, de nem szolgált érvként. Ennek oka, hogy az *idem* például egy időre eltűnik a jogi hagyományból, azonban a 10. században újult erővel tér vissza (Płocharz 2020: 410–411).⁵ Így valaminek az elhagyása nem feltétlen egyenértékű a gyengüléssel. Ebből pedig kirajzolódik, hogy a pozitív adatok számítottak bele leginkább az értékelésbe, míg a negatívak, a hiányalapúak a legkevésbé.

3. Nyelvészeti háttér a halmozásos esetek kiértékeléséhez

Ahhoz, hogy a determinánshalmazásos eseteket megfelelően lehessen értékelni, el kell térni az eddigi elemzések nyelvi megközelítésétől, amelyek a determinánsok tartalmát pusztán közelségmomentum [+/-közel], valamint specifikusságjegyek [+/-specifikus] meglétével vagy hiányával írták le (Selig 1992: 107–114), másrészt az egyes referenciális kategóriákat (deixis, anafora, katafora) homogénnek tekintették.⁶

³ A triplikáció ritka, csak három esetben fordul elő: *praesens hic N iste* (ChLA II 112. 12); *hic praesens N iste* (ChLA I 76. 11); *hoc id ipsum* (ChLA I 54. 4)

⁴ A példa *hic+iste+N* esetében a *hic* kiveszése vagy jelentős visszaszorulása, illetve az *iste* közelműtató névmássá emelkedése az újlatin nyelvekben (ld. Tamás 1977: 99–100; Väänänen 1981: 120–122).

⁵ Az *idem* ismételt megjelenését a szerző nem magyarázza, ugyanakkor a 9. században már feltételezhető a Karoling-reneszánsz normatív hatása, így e névmás ismételt visszatérte ennek is betudható. Mindazonáltal – ahogy a 6. alfejezet is kimutatja – az *idem* a referenshoz közeli formulavariánsokban fordul elő. Erre két magyarázat található: az *idem* használata nem gyengülésének köszönhetően szorult vissza, és/vagy az írnokok olyan oklevél-szövegezési elvekhez nyúlnak vissza, amely az *idem*et mint erős anaforikus determinánst alkalmazza.

⁶ A referenciális kategóriák homogénnek tekintése Ciccirelli (2017) esetében figyelhető meg, aki 9. századi dél-italiai okleveket vizsgál. Amikor az *ipse* feltételezhetően anaforikus eseteit veszi számba, az alábbi példát hozza az *ipse* névmás anaforikusságának alátámasztására (a példák számozása Ciccirelliét követi):

3.1. A determinánsok inherens szemantikai ereje

Determinánshalmazáskor ugyanazt a funkciót két determináns látja el, amennyiben ki lehet zárni eltérő funkciók meglétét, az *ipse* esetében elsősorban az intenzifikáló szerepkört. Így például az *ipse+supradictus+N* akkor minősül halmozásnak, ha mind az *ipse*, mind a *supradictus* anaforikus. Tehát ugyanazt a funkciót (anaforát) két referáló kifejezés látja el. Ez tehát funkcionális redundanciát eredményez, azonban automatikusan nem vezet szemantikai redundanciához (a két referáló kifejezés azonos fókuszserősségéhez).⁷ Halmozáskor tehát az egyik elemnek gyengébbnek/erősebbnek kell lennie a másiknál. Mivel a *supradictus* testes és nem absztrakt nyelvi elem, amely ráadásul fennmarad az újlatin nyelvekben, így nem feltételezhető a gyengülése. Tehát az *ipse* fókuszserősségének változásában kell keresni az okokat, amelyek a duplikációk mint a fókuszserősség-változás kézzelfogható jeleinek megjelenéséhez vezetnek (ez tehát azt is jelenti, hogy a

40. *vinumdedi bobis ... terra mea ... ipsa mea vinditjo* 'eladtam nektek ... a földemet ... ez (az)/az (az)/ugyanaz (az) eladás'

41. *ipsa mea vinditjo ... unde pro suprascripta mea vinditionei ... de ipsa suprascripta mea vinditione* 'ez (az)/az (az)/ ugyanaz (az)/maga (az) eladásom ... ahogyan a fentírt eladásomért' (ChLA L.3-14)

42. *vinumdabo tive Boneperti ... terram nostram ... ipsu suprascriptu clausu, infra predictae fini* 'Eladom neked, Bonepertus ... a földünket ... ez (a)/az (a)/ugyanaz (a) /maga (a) fentírt terület a meghatározott határok között' (ChLA L.9.4-7)

A szerző az *ipse* anaforikusságát annak tudja be, hogy e névmás alternál a *suprascriptus* stb. kifejezésekkel, vagy olykor még a *suprascriptus*szal is együtt fordul elő. Ezekben az esetekben feltételezi, hogy az *ipse* éppúgy anaforikus, mint a metanyelvi elem. Ugyanakkor felvethető a kérdés, hogy ha az *ipse* anaforikussága megegyezik a *supradictus* anaforikusságával, miért van szükség duplikációkra, a két referáló kifejezés szintagmán belüli halmozott előfordulására, és ebben az esetben a két referáló elem hogy viszonyul egymáshoz. Ezek a kérdések Ciccarellinél fel se merülnek. Holott ha egy esetben elég csak az *ipse* vagy csak a *supradictus* használata az anafora kifejezésére, kérdéses, máskor miért kell kombinálni a két elemet egymással ugyanezen funkció betöltéséhez. Mindebből tehát feltételezhető, hogy az anaforára mint homogén egységre tekint, máskülönben a szerző jelezné a halmozásból fakadó problémák meglétét.

⁷ Eltérő fókuszserősségű elemek duplikálása megengedett. Így például eddig még nem találkoztam olyan szabatos megfogalmazással modern nyelvekben, ahol a fentnevezett szó távolra mutató névmással együtt fordult volna elő, helyette mindig határozott névelő állt. Pl.: Cina sotto la guida del già menzionato leader Deng Xiaoping. 'Kína a már említett vezető, Deng Xiaoping irányítása alatt'; in comparison with the aforementioned manuscripts 'összehasonlítva a fent említett kéziratokkal'; whether the terms which follow phrases like the above-mentioned ones 'hogy vajon a kifejezések, amelyek a fent említettekét követik'.

fókuszerősségben bekövetkező változás jelen lehet az *ipse+N* kifejezésekben is, azonban belőlük nem lehet kimutatni).

A tanulmányban használt fókuszerősség meghatározása az alábbi szakirodalmon alapul. García (1975: 65) úgy fogalmaz, hogy a *deixis* „egy olyan szemantikai minőség, egy olyan erő, amely révén a beszélő a hallgatót a referens megtalálására készíti”.⁸ Vizsgálatának homlokterében a spanyol klitikumok álltak. Különbséget tett erős és gyenge *deixis* (saját szavaival élve: *high and low deixis*) között, hogy olyan eseteket is analizálni tudjon, amelyekben a determinánsok tér- és időbelisége nem nyilvánulhatott meg, tehát nem fejeztek ki tér- és időbeli közelséget/távolságot. Erős *deixis*ű névmás használatakor a beszélő jobban készíti a hallgatót a referens megtalálására, míg gyenge *deixis*ű névmás használatakor a készítés gyengébb. García nyomdokaiba lépve Kirsner (1979) a holland mutató mellékneveket analizálta, és arra a következtetésre jutott, hogy használatukban elsősorban nem a közelség-távolság momentuma a meghatározó, hanem a determinánsok által kifejezett fókuszálló képesség. Ennélfogva a közelre mutatóra is alkalmas demonstratívumok erős fókuszáló potenciállal rendelkeznek, míg a távolra mutatóak gyengébbel (a határozott névelő fókuszálló képessége pedig a leggyengébb, legsemmelgyesebb a determinánsok közül). Az erős fókuszáló potenciállal rendelkező demonstratívumokat akkor használja a beszélő, amikor a hallgató még nem azonosította a szóban forgó referenst a lehetséges referensek közül (a referens elérhetősége alacsony), vagy a beszélő speciális fontosságot tulajdonít a demonstratívummal ellátott referensnek (Kirsner 1979: 358–360). Ezen elv alapján Strauss (2002) a *this, that, it* mutató névmások használatát vizsgálta a beszélt amerikai angolban (hang- vagy videófelvételek alapján). Itt is meghatározóbbnak bizonyult a klasszikus közelség-távolság leírása helyett a fókuszalapú megkülönböztetés. Mindegyik vizsgálat jellemzője, hogy valódi nyelvi adatokkal dolgoztak, így kerülve el a nyelvi purizmus lehetőségét. Ugyanakkor ezek az eredmények azt is mutatják, hogy a mutató névmások által kifejezett tér- és időbeli közelség- és távolságmegkülönböztetés a fókuszálló képességükben jelentkező eltérés eredménye.

Jelen tanulmányban a *deixis* szót a fenti értelemben kerülni fogom, nehogy össze lehessen keverni a referenciális funkciókkal (*deixis*, ana- és katafora). Ehelyett inkább az erő és fókuszs szavakat fogom használni.

⁸ García (1975: 65): „a semantic substance ... the force with which the hearer is instructed to seek the referent.”

3.2. A referenciális erő

A referenciális funkciók esetében deixis és anafora között különbséget lehet tenni, ugyanis szóbeli kommunikáció során nagyobb hangsúlyt kapnak a deiktikus kifejezések az anaforikusaknál (Lyons 1977: 660–662; Cornish 2010: 222–223). Emiatt egyes nézetek a deixist és az anaforát szigorúan elkülönülő kategóriákként kezelik (Halliday – Hassan 1976: 33, 50; Diessel 1999: 93–114). Ugyanakkor ellentétes megközelítések is léteznek, amelyek e két kategória hasonlóságát, átfedését hangsúlyozzák, egyrészt mert ugyanazon referáló kifejezések alkalmasak mindkét referenciális funkció betöltésére (Cornish 2010: 218–223), vagy mert anafora és deixis között nem feltétlen valósul meg a kanonikusnak tekintett exoforikus-endoforikus különbség, azaz hogy a referens a szövegen kívül, a valós térben van (szituációs használat) vagy a szövegen belül koindexálható a referáló kifejezéssel. Ezzel szemben deixis és anafora egységét hangsúlyozza az az elképzelés, miszerint e referenciális funkciók ugyanazt a háromlépcsős kognitív folyamatot indítják el a címzettben, nevezetesen a célentitást (*target*) azonosítását célzások (*clues*, referáló kifejezések) révén, a jelölt célentitás összevetését az arra referáló kifejezésekkel, és e célentitás kontextusba ágyazását (Talmy 2019: 1–3). A jelen dolgozat szempontjából lényeges konklúzió, hogy a demonstratív elemeknek nemcsak in-herens fókuszáló ereje van, hanem ezt az erőt a referenciális szerep is befolyásolja, módosítja a hangsúlyozás révén. Emiatt a deiktikus kifejezések nagyobb hangsúlyt kaphatnak, mint az anaforikusok (Strauss 2002: 137).⁹ Ugyanakkor vannak olyan esetek, mint amilyen a szövegbeli távolságjelölés, amikor a demonstratív

⁹ Az általam (A) jelűként idézett példa egy televíziós műsorból származó anyag, amelyben egy, a repülőtérén problémát okozó bőröndöt mutatnak a nézőknek, tehát a mutató névmások deiktikusak. Strauss aláhúzással jelölte a nyomatékot (^: emelkedő intonáció).

(A) műsorvezető: ***This** is the bag that caused the problem.* 'Ez az a táska, amelyik a problémát okozta.'

megkérdezett repülőtéri alkalmazott: *She put **this** ba^g on a domestic flight.* 'Ezt a táskát tette fel egy belföldi járatra.'

A következő szintén Strauss (2002: 144) példái közül származik, egy betelefonálás műsor töredéke:

(B) *Now Yuh know by the d- conversation that chu had **with this man**: my impression was that there's something drastic 'ly wrong with us as a nation.* 'Pedig... tudod... a... a beszélgetés alapján, amelyet ezzel a férfival folytattál, az volt a benyomásom, hogy valami súlyos probléma van velünk mint nemzettel.'

A szóban forgó férfi már meg volt a szövegben említve, azonban a műsorban nincs jelen, tehát anaforikus. Ennek megfelelően a *this man* szintagma determinánsa nem hangsúlyos.

kifejezések inherens ereje szerepet játszik.¹⁰ Ebből pedig az is következik, hogy anafora és deixis nem alkot egységes és egymástól jól elkülönülő kategóriát, hanem inhomogén funkciók, minthogy különböző fókuszú, erősségű determinánsok és kifejezéseik hozzák létre őket.¹¹

E nyelvészeti alfejezetek tehát arra szolgáltak, hogy előkészítsék a terepet a determinánshalmazos esetek értékeléséhez. Ugyanis amennyiben két determináns ugyanazt a referenciális funkciót tölti be egy szintagmán belül, tehát mindkettő anaforikus vagy deiktikus szerepű, értelemszerűen a kettő fókuszereje nem egyezhet meg, így a folyamat a gyengülés/erősödés irányába mutathat. Ez pedig azt is jelenti, hogy a referenciális kategóriák nem homogének: különböző erősségű referáló kifejezések révén realizálódnak.

3.3. A tanulmányban használt fogalmak, kategóriák

A halmazos esetek kiértékelésében a névmások fókusz/fókuszáló képessége, ereje és a szemantikai instabilitás központi fogalmak. A 3.1. alpontban már kifejtett névmási fókusz, fókuszáló képesség, erő nem más, mint a beszélő szándéka, amellyel a hallgató figyelmét a demonstratívummal ellátott entitásra irányítja. Mivel Garcíanál és Kirsnernél a fókuszáló képességből fakad a mutató névmások távolságjelölő képessége, így a fókuszáló képesség a mutató névmások feltételezett szemantikai alapja. Emiatt a jelen tanulmányban előforduló szemantikai instabilitás fogalma a gyengülő/erősödő mutató névmás fókuszáló erejének oscillációit takarja, amelyet a beszélő érzékel. A bizonytalanság, hogy vajon a demonstratívum fókuszáló ereje megfelelő-e a referens sikeres azonosításához,

¹⁰ Ov. *Her.* 9.11–12: *Plus tibi quam Iuno, nocuit Venus: illa premendo / sustulit, haec humili sub pede colla tenet.* 'Neked Iunónál Venus többet ártott: / az (=Iuno) azáltal, hogy elnyomott, felemelt, ez (=Venus) kicsiny lába alatt tartotta nyakad.' A távolra mutató névmás (*illa*) a korábban említett istennőre utal (*Iuno*), míg a közelre mutató (*haec*) az imént említett Venusra utal. Tehát távolságmomentumukkal beazonosíthatóvá teszik az antecedenst.

¹¹ A *de wereld* (a világ) és a *die wereld* (ama / az (a) világ) szókapcsolatok között Kirsner (1979: 359) a különbséget a *die wereld* kiemelőbb mivoltában látja, az általa megkérdezett holland anyanyelvűek szerint pedig a *die wereld* szorosabb kapcsolatot létesít az antecedensszel. *De logica, kennisleer en methodologie staan niet in zo'n rechtstreekse relatie tot de verschijnselen in de wereld maar concentreren hun belangstelling op bepaalde kanten van de manier waarop over die wereld wordt gedacht en gesproken.* 'A logika, az ismertetelmélet és a módszertan nem állnak ilyen közvetlen kapcsolatban a világ jelenségeivel, hanem érdeklődésüket bizonyos szempontokra koncentrálják, amelyekkel kapcsolatban gondolkodnak és beszélnek **erről a világról**' [az eredetiben távolra mutató névmással áll]. Strauss (2002: 150–151) szerint a közelre mutató névmás (*this*) mellett másfélszer gyakrabban fordulnak elő módosítószók, intenzifikáló elemek ('really', 'wild', 'gigantic'), amelyek túlzóbbak, mint a távolra mutató névmás (*that*) mellett előfordulók ('specific', 'classic', 'traditional').

vezet a determinánshalmazok alkalmazásához. Ennélfogva tehát a duplikációk/triplikációk semmi többről nem árulkodnak, mint a szemantikai instabilitásról.

A 3.2. alfejezetben érintőlegesen kitértem az anafora és deixis viszonyát taglaló, egymással ellentétes megközelítésekre. Jelen tanulmánynak nem célja, hogy ebben a kérdésben állást foglaljon. Elképzelhetőnek tartom, hogy anafora és deixis nem egymást kölcsönösen kizáró kategória, metodológiai szempontból mégis arra kényszerülök, hogy a referenciális funkciókat egymástól elkülönülve kezeljem. A metodológiai ok abban rejlik, hogy a szemantikai instabilitás vizsgálatahoz referenciálisan homogén kategóriákra van szükség. Ugyanakkor anafora és deixis elkülönítése az eredményeket némiképp összevethetővé teszi a korábbi, késő latin okleveles anyagon végzett vizsgálatok eredményeivel, amelyek szintén megkülönböztették e referenciális funkciókat. Így az alábbi referenciális kategóriákat különböztetem meg Skrzypek – Piotrowska – Jaworski (2021) alapján, amely a főbb kategóriákban Hawkins (1978) monográfiáját veszi alapul: deixist (szituációs, szövegen kívüli utalást), anaforát (szövegen belüli visszautalást), kataforát (szövegen belüli előre utalást) és ráismerő használatot (a szakirodalomban *recognational use*). Emellett direkt és indirekt (más néven asszociatív) anafora között is különbséget teszek. Az indirekt anaforának több fajtája is lehetséges, jelen írásban Skrzypek – Piotrowska – Jaworski (2021) tanulmányán alapul az osztályozásuk.

Az *ipse* intenzifikáló/nyomatékosító funkciójának jellemzésére Bertocchi (2000) tanulmányát veszem alapul. Bertocchi a latin prózában előforduló *ipse*-ket három kategóriába sorolta: exkluzív, inkluzív és elégséges feltételt kifejező csoportba. Az *ipse* nyomatékosító funkciója a feltételezett vagy tényleges perifériához (az *ipse*-vel jelölt entitás alternatívái) képest jön létre. Az exkluzív *ipse* olyan entitást jelöl, amely egyedülként teszi igazzá az állítást. Ennélfogva 'senki/semmi más mint x' a parafrázisa (Bertocchi 2000: 25–26). Az inkluzív *ipse* olyan entitást jelöl, amely egy pozitív környezetben a legszembeűnőbb és legváratlanabb lehetőség a perifériát alkotó elemekhez képest. Parafrázisa: 'még x is' (Bertocchi 2000: 18–22). Végül az *ipse* akkor fejez ki elégséges feltételt, amikor egy alacsony értékű entitást jelöl, amely önmagában is igazzá teszi a kijelentést. Ugyanakkor erősebb, szembeűnőbb alternatívák nincsenek kizárva (mint az exkluzív *ipse* esetében), azok is igazzá tehetik a kijelentést. Ennélfogva az elégséges feltételt kifejező *ipse* az exkluzív és inkluzív *ipse* metszéspontjának is tekinthető. Parafrázisa: 'csak x' (Bertocchi 2000: 26–27).

4. Pálfi (2023) eredményei

Ebben a részben röviden ismertetem a korábbi tanulmány azon eredményeit, amelyek a jelenlegi vizsgálat szempontjából fontosak, és a 2–3. pontban kifejtett elveken alapulnak:

- 1) a *hic* anaforikus (Pálfi 2023: 545–546) és deiktikus gyengülése (Pálfi 2023: 547–548), az *iste* *hicesedő* fókusza (Pálfi 2023: 545–548): a *hic* deiktikus gyengülésének legegységelműbb bizonyítéka a *charta* formulákban¹² volt fellelhető, ahol a *hic* hol a *praesens*szel, hol az *istével* együtt látja el közelre mutató szituációs és textuális szerepét.¹³ Mivel a végkimenet (a *hic* eltűnése és az *iste* közelre mutató deiktikus szerepe az újlatinban) ismert, a duplikációkat a *hic* gyengülő, az *iste* erősödő fókuszával lehetett magyarázni. Ugyanakkor az is a *hic* anaforikus gyengülésének indikátora volt, hogy az anaforikus funkciót mindig egy másik determináns vagy egy járulékos *supradictus* segítségével töltötte be.¹⁴ Eközben az *iste* mind deiktikusan,¹⁵ mind anaforikusan a *hichez* hasonló halmozásokban fordult elő.¹⁶ Azonban anaforikus szerepet egyedül is el tudott látni (ad- és pronominálisan egyaránt). Tekintve a *hic* gyengülését, a járulékos *praesens*t és *supradictus*t mint a szemantikai instabilitás indikátorait az *iste* fokozódó fókuszáló képességének jeleként értékeltem. Ez tehát azt is szemlélteti, hogy a névmásokat kísérő, velük azonos funkciót betöltő metanyelvi elemek és a tér- és időbeli közelségre utaló melléknevek pusztán a szemantikai instabilitásról árulkodnak, de sosem arról, hogy a mellettük álló névmás fókuszáló képessége gyengül vagy erősödik-e.
- 2) az *ipse* közelre mutató névmásokra jellemző, fokozódó fókusza (Pálfi 2023: 548–549; erről bővebben ld. az 5. pontban).

5. Problémás esetek és felülvizsgálatuk

A korábbi tanulmányban hat közelre mutató, adnominális *ipsét* azonosítottam. Ezek az *ipsek* a *charta*-formulákban bukkantak fel. Egy példa a hat közül:

Ego in dei nomen Uuiterichus ... trado res meas ... ad supradictum locum sanctum et monachis ibidem servientibus... (vagyonlista és a haszonélvezet díjának meghatározása) ... *Si quis vero ego aut heredes mei aut ulla opposita persona contra hanc donationem istam venire,*

¹² *Charta*-formula: olyan, az *eam infringere volueriten* ('azt meg kívánja szegni') kívül *hic et nunc* deiktikus formulák összessége, amelyek a szerződés típusát vagy magát az oklevelet nevezik meg – hat eset kivételével – a *hic*, az *iste* és a *praesens* segítségével. Mivel az előző alpontban érintettem, hogy csak azonos referenciális funkciójú variánsok között lehet a vizsgálatot lefolytatni, és az *eam* nagy valószínűséggel anaforikus, ellentétben a formula többi, deiktikus megvalósulásával, így a vizsgálatból kizártam.

¹³ ChLA II 124.6: *contra hanc tradicionem istam venire*; ChLA II 135.12: *haec presens carta*.

¹⁴ *in his locis supernominatis* (ChLA II 159.9).

¹⁵ *contra hanc donatione ista* (ChLA II 163.12); *presens cartula ista* (ChLA II 145.9).

¹⁶ *in ista loca superius nominata* (ChLA II 115.4).

agere, temptare vel inrumpere voluerit, solvat dublum tantum, quantum in ipsa donatione insertum est, et a fisco auri uncia una et argenti pondera duo, et nihilominus presens donatio istic omni tempore firma et stabilis permaniat cum stipulatione subnixa. (ChLA I 90.1–13)¹⁷

’Én, Isten nevében Witerichus ... átadom a vagyonomat ... a fentnevezett szent hely és az ugyanott szolgáló szerzetesek részére ... (vagyonlista és a haszonélvezet díjának meghatározása) ... Ha azonban valaki, én vagy az örököseim vagy valamely (e döntéssel) egyet nem értő személy eme eme [sic!] adomány ellen kelne, tenne, perelne vagy megszegné (azt), annyi duplumot fizessen, amennyit magába / ebbe (az) / abba (az) adományba foglaltak, és a kincstárnak (fizessen meg) egy uncia aranyat és két font ezüstöt, és eme jelenlegi adomány mindenkor érvényesen és szilárdan maradjon meg a csatolt kikötéssel.’

Ahogy a példa mutatja, a *quantum in ipsa donatione insertum est* ’amennyit magába/ebbe/abba (az) adományba foglaltak’ alapvetően egy szituációs és textuálisan közelre mutató formulában fordul elő, hiszen a *donatio* megnevezi a szerződés típusát, így pontosítja a szöveg jelentését, tehát az *ipse* textuális szerepet tölt be, másrészt pedig a *donatio* szó egyben magára a pergamenes oklevélre is utal, így tehát szituációs használata van. Azonban az *ipsét* lehet máshogy is értelmezni, indirekt anaforaként, amelynek nincs konkrét antecedense: az „antecedens” koncepciója a szerződő felekből, a szerződést meghatározó igékből és a vagyonlistából együttesen áll össze. Ebben az esetben azonban a *contra hanc donationem istam* ’eme (eme) adományozás ellen’ és a *presens donatio istic* ’eme (jelen) adományozás’ egyaránt asszociatív anaforikus funkciót töltenének be. Csakhogy *hic+iste* és *praesens+iste/istic* duplikációk nem szoktak anaforikus esetekben szerepelni. Ilyenkor a *hic* a *supradictusszal* vagy egy másik determinánssal állna együtt, míg az *iste* önmagában vagy a *supradictusszal*.

Ha a hosszabb formulát tekintjük, és nem csak azt a tényt, hogy az *ipse* a *donatio* szóval alkot szintagmát, akkor megemlíthetjük, hogy más dokumentumokban a *quantum cartula ista ... continet* (ChLA I 62.5) ’amennyit eme oklevél ... tartalmaz’ variáns szerepel.¹⁸ Tehát a hosszabb formula, még ha más állítmányt használ is, alapvetően a deiktikus *istét* követeli meg. A fentiek tehát az *ipse* közelre mutató deiktikus funkcióját valószínűsítik.¹⁹

¹⁷ A további öt esetet lásd: Pálfi (2023: 548–549).

¹⁸ ChLA II.125.11–12; II.142.9; II.143.18; II.147.8; II.151.8

¹⁹ Szintén a deiktikus funkció felé mutat a tény, hogy az *ille* a *hickel*, az *istével* és az *ipsével* ellentétben sosem áll halmozásban, így anaforikusan a *supradictusszal* sem.

Azonban az *ipse* esetében ez nem lehet elégséges magyarázat. Hiszen e determinánssal kapcsolatban mindig számolni kell egy esetleges nyomatékosító funkcióval. Ha az *ipse* exkluzív intenzifikáló szerepet töltene be,²⁰ akkor az azt jelentené, hogy a szerződésben meghatározott büntetést egy másik dokumentumban is fel lehetne tüntetni, nemcsak abban, amelyik a szerződést leírja. De erre egyetlen példa sem található a korpuszban, így az *ipse* exkluzív interpretációja értelmetlen. A másik eshetőség az inkluzív interpretáció.²¹ Ekkor azonban azt kéne feltételezni, hogy szokatlan a megállapodásban meghatározni a kötbér értékét. Ugyanakkor a büntetést mindig az adott szerződést leíró dokumentumban szabják meg, így az *ipse* értelme inkluzív sem lehet. Végül az elégséges feltételt kifejező *ipse*re is kitérnék, amely valahol az exkluzív és az inkluzív „vektorok” csomópontjában helyezkedik el. Ebben az esetben csak annyi kötbért kéne a felajánlónak fizetni, amennyit a dokumentumban meghatároztak.²² Kérdéses azonban, hogy kell-e ezt rögzíteni, hogyha a többi oklevél nem tartja szükségesnek? Illetve, ha több büntetést akarnának behajtani a felajánlón, mint amennyi a megállapodásban szerepelt, nem az oklevél maga lenne-e a biztosíték arra, hogy ez jogszerűtlen. Ennélfogva ez az interpretáció se tűnik megalapozottnak. Így valószínűsíthető, hogy az *ipse* névmásnak referenciális funkciója van.

A formuláris szempontok és az *ipse* intenzifikáló szerepének kizárása eddig a deiktikus értelmezést erősíti. Szintén erre enged következtetni, hogy a Sankt Gallen-i oklevelekben az *ipse* alapvetően képes megőrizni klasszikus intenzifikáló szerepét is mind a narrációban (amelyből igen kevés van), mind a formuláris szövegrészekben.²³

²⁰ Parafrázálva: amennyit ez az oklevél, és nem egy másik tartalmaz.

²¹ Parafrázálva: amennyit még ez az oklevél is tartalmaz (holott általában csak más oklevelek tartalmazzák).

²² Ezt a variánst legkönnyebben a *csak* szóval lehetne visszaadni, de úgy érzem, a magyarban az *amennyittel* fog szorosabb kapcsolatban állni, így az *egymagát* használtam helyette: amennyit az oklevél egymaga tartalmaz.

²³ Inkluzív *ipse*vel leggyakrabban a *poenalis clausula* (kötbérikötés) elején lehet találkozni: ***Si ego ipse aut aliquis de heredibus vel proheredibus meis vel quicumque contra hanc tradicionem venire aut eam infringere voluerit, inprimis iram et penas infirmi*** (sc. inferni) *experire pertimiscat et insuper ... multa componat* (ChLA II.153.13-15). 'Ha én magam vagy az örökseim közül valaki vagy bárki e adományozás ellen kelne, vagy azt megszegné, különösképp féljen megtapasztalni (Isten) haragját és a pokol büntetéseit, és ezenfelül fizessen büntetést.' Itt az *ipse* azért fejez ki inkluzivitást, mert a szerződésszegés az összes lehetséges személy közül pont attól a legkevésbé elvárható, aki a szerződést saját akaratából kötötte, és javait általában saját lelki üdvéért ajánlotta fel. A következő példában pedig egy kivételesen alkalmazott exkluzív *ipse*re lehet lelni: *Ego ipse in dei nomine*

Azonban az elemzés elején említettem, hogy a halmozásokat nem egyforma súllyal veszem figyelembe. A legegyszerűbbek az azonos funkciót betöltő névmáshalmozásos esetek (*hic+iste+N*), míg a járulékos metanyelvi elemek (*ipse+supradictus+N*) már nehezebben interpretálhatóak, így óvatosabb konklúziókat lehet csak levonni belőlük. A deiktikus *ipsék* interpretációját pedig épp az nehezíti meg, hogy a közelre mutatót kifejező előfordulások esetén hiányzik a pozitív adat, az *ipse* *hickel* vagy *praesens*szel megvalósuló halmozása (**hic+ipse+N* / **ipse+praesens+N*). De mi állhat e hiány hátterében? A legkézenfekvőbb az *ipse* általános anaforikus funkciója lenne, hiszen a *census* formulában a gyengülő *idet* kompenzálta (Pálfi 2023: 536–537). Emellett szól egy speciális, Sankt Gallen-i hibatípus is.

- (A) ... *dono* ... *ipsam salam <quae> colitur et omnia in ipsa villa* (ChLA I 59.3-4)²⁴ '... adományozom ... ezt (az)/ azt (az)/ az épületet, amely lakható és mindent ama / eme birtokon'
- (B) ... *cunplacuit* ... *ut ipsa rem <quam> Macanradus presbiter ibidem conquist, eorum (=eis) tradedissit* (ChLA I 70.3-4) 'megegyeztünk ... hogy azt a vagyont, amelyet ugyanott (ti. a monostorban) Macanradus pap szerzett, nekik átadjuk'

Az eredeti szövegek nem tartalmaznak beszúrt vonatkozó névmást. Ugyanakkor nélkülük a mondatok agrammatikusnak minősülnek. Az adnominális *ipse*vel ellátott főnevek a vonatkozó alarendelés fejét képezik. Mindemellett ezek az *ipsék* olyan entitásokat vezetnek be az oklevélbe, amelyeknek nincs szövegbeli antecedenense vagy olyan körülíró környezete, mely lehetővé tenné asszociatív anafora révén a bevezetésüket. A szövegben a még nem említett, azonban a szerződő felek számára ismert entitásokat ráismerő *ille* szokta bevezetni kataforikus struktúrával (a szakirodalomban *recognitional use*).²⁵

Bernegarius indignus vocatus presbiter scripsi et subscripsi. (ChLA II.143.21). 'Én magam, Isten nevében Bernegarius, akit méltatlanul hívnak papnak, írtam és aláírtam.' Ebben a formulában nem szokott *ipse* szerepelni. Ugyanakkor az oklevélben a *donatort* ugyanúgy hívják, mint a szerződést író *scribát*, így egy exkluzív *ipse* kerül az írnok oklevelet lezáró sorába, amelyben rögzíti az oklevél megírásának és aláírásának tényét.

²⁴ Az (A) példában a vonatkozó névmás Adamik Béla beszúrása, a (B)-ben az enyém.

²⁵ A ráismerő használat elsősorban távolra mutató névmások sajátja. Olyan entitást neveznek meg, amely új a szövegben (először említett), de régi a hallgatóság számára (hallgató és beszélő közös ismerete), és az ismeret nem ágyazódik be egy tágabb kulturális tudásba (Diessel 1999: 103–106; Carlier – De Mulder 2010: 263–264; Cornish 2010: 219–221; Pieroni 2010: 465).

- (C) *illas res, quas Uuigant in subter nominatis locis ad prefatum monasterium tradidit* (ChLA I 144.2–3) 'azokat a vagyonelemeket, amelyeket Wigant a fentnevezett helyeken a korábban említett kolostor számára átadott'

(B) és (C) ugyanazon típusú oklevél kezdőmondatának része: a szerződésmódosító okleveleké. Ezekben a mondatokban visszautalnak egy korábbi – általában *precaria*-konstrukciót (visszabérlést) nem tartalmazó – oklevélre, amelynek tartalma mindkét szerződő fél számára ismert. A közös tudásra pedig kataforikusan szerkesztett *illével* utalnak. Ez a szöveg szempontjából tisztán kataforikus struktúra csak az *illével* valósítható meg a Sankt Gallen-i oklevelekben (és nem csak a szerződésmódosító egyezségekből). Ellenben az *ipse* csak olyan kataforikus szerkezetekben szerepel, amelyek már be lettek vezetve korábban a szövegbe, tehát valójában anaforikusak:

- (D) *et [pro istas res proservire volo annis singulis, ho est soledum unum]...proserviat ipsum servitium, quod superscriptum est,* (ChLA I 46.7-9) 'és ezekért a vagyontárgyakért fizetni akarok minden egyes évben, tudniillik egy aransolidust ... fizesse meg ezt / azt (a) kötelezettséget, amelyet fentebb leírtak'

Ez a példában szereplő anaforikus/metadeiktikus kifejezés pedig a már jól ismert halmazos formára is átírható: *proserviat ipsum superscriptum servitium*. Így a Sankt Gallen-i anyag jellegzetessége, hogy az *ille* alapvetően kataforikus szerepű, míg az *ipse* mindig anaforikus, még akkor is, ha kataforikus struktúrában áll. Ebből pedig következik, hogy ha az írnok véletlenül az *illét* *ipse*-re cseréli, akkor az automatikusan vezet a rákövetkező vonatkozó névmás elhagyásához. Tehát a névmások meghatározzák szintaktikai környezetüket. Így a „helyes” variánsok (A) és (B) példa esetében a következők lennének:

- (A') *dono illam salam, quae colitur et omnia in ipsa villa*
 (B') *cunplacuit...ut illam rem, quam Macandradus presbyter ibidem conquisivit, eorum (=eis) tradidissit*

Ebből a hosszas fejtegetésből pedig látszik, hogy az *ipse* elsődlegesen anaforikus funkciója képessé teszi e determinánst a gyengülő *id* visszautaló szerepének nyomatékosítására (*id ipsud / ipsum*), és azt is biztosítja, hogy az *ipse* alapvetően ne forduljon elő közelre mutató deiktikus halmazásokban (**hic+ipse+N*).

Mivel tehát az *ipse* közelséget indikáló deiktikusságára nincs direkt bizonyíték, a járulékos *supradictus* vizsgálatán áll vagy bukik e deiktikus *ipse*-ék helyes értelmezése. Mint már említettem, az *ipse+supradictus+N* anaforikus konstrukció elméletben az *ipse* gyengülő és erősödő fókuszát egyaránt sugallhatná, azonban a fentiek miatt a korábbi analízis során az erősödő fókusz mellett foglaltam állást

(Pálfi 2023: 539–540, 544–545, 549, 557). Azonban, ha az *ipse+supradictus+N* konstrukció valóban a szemantikai instabilitás, és így az erősödő fókusz indikátora, úgy e szerkezet felszaporodásával kellene számolni azelőtt, hogy a deiktikus *ipsék* a közelre mutató *charta*-formulákban megjelenének. Mivel a Sankt Gallen-i anyagban a *charta*-formulák deiktikusak, így a vizsgálathoz egy olyan formulára van szükség, amely az anaforikus *ipséket* és halmozásos eseteiket is tartalmazza. Ehhez pedig a kolostorral kapcsolatos *ecclesia*-formula tud adatokkal szolgálni, amely *ipse*-specifikus, és benne az *ipsén* kívül jórészt csak a *supradictusszal* és a kettő kombinációjával lehet számolni. Ráadásul e formula esetében korábban szintén ki lehetett zárni az *ipse* esetleges intenzifikáló értelmezését, így alkalmas a referenciális viszonyok tiszta leképezésére. Ez azt jelenti, hogy a diakrón vizsgálat során előbb az *ecclesia*-formula variánsainak, azaz a formulát alkotó referáló kifejezések típusainak változását vizsgálom meg, majd a *charta*-formulában bekövetkező változásokat. A vizsgálatról továbbá azt is várom, hogy a többi halmozásos eset interpretációjának helyességét is visszaigazolja, természetesen csak a jogi szövegek tradicionalitásának keretei között, azaz nem feltétlenül számolok hirtelen bekövetkező és nagymértékű változásokkal.

Ugyanakkor az időbeli analízisen kívül még egy másik megvilágításból is vizsgálható az *ipse* közelre mutató mivolta. Ez pedig a szövegbeli távolság vizsgálata referens és referáló kifejezés között. Ezt a *res*-formula segítségével fogom elvégezni, mivel az anaforikus *ecclesia ipse*-specifikus. Ennek pontos menetét azonban majd a vizsgálatnál írom le.

6. Diakrón elemzés

Ebben a pontban tehát azt vizsgálom, hogy az anaforikus esetekben az adnominális *ipsét* kísérő *supradictus* az *ipse* gyengülését vagy erősödő fókuszát jelzi-e, így prognosztizálva annak proximális deiktikus szerepkörben való megjelenését. Ahhoz, hogy ez igazolást nyerjen, az anaforikus determinánshalmozásnak növekvő gyakorisággal kell megelőznie a deiktikus *ipsék* megjelenését.

Mielőtt azonban a tényleges vizsgálatra rátérnék, ki kell fejtenem, hogy az időbeli elemzést milyen megkötésekkel végzem el. Első lépésként a Sankt Gallen-i anyag 133 pergamen oklevelét dolgoztam fel, azonban a diakrón vizsgálatban nem mindegyik jelenik meg. Ennek az az oka, hogy évtizedekre osztottam fel a 730 és 801 között íródott korpuszt, azonban vannak olyan oklevelek, amelyek nem datálhatóak, netán két vagy több évtizednyi különbség is felmerülhet a pontos évszámot illetően. E bizonytalan datálású okleveleket tehát kizártam az elemzésből. (Azokat azonban nem, amelyek esetében a bizonytalanság az általam vizsgált intervallumokon belülre esett.) Ez tehát azt is jelenti, hogy „kieshettek” adatok, az eloszlás pedig ezáltal némiképp torzulhat.

6.1. Út a *hic et nunc* deiktikus *ipse*ig – A *charta*-formula vizsgálata²⁶

A *charta*-formula időbeli vizsgálatára tehát azért kerül sor, hogy a deiktikus *ipse*ek eloszlását és időbeli megjelenését megfigyeljem, továbbá hogy ellenőrizzem, a *hic* valóban gyengül-e (csökken-e az aránya), míg az *iste* erősödik-e (nö-e az aránya).

1. táblázat: Referáló kifejezések időbeli változása a *charta*-formulákban

Idő	<i>hic</i>	<i>iste</i>	<i>praesens</i>	<i>duplex / triplex</i>	<i>ipse</i>	Össz.
730–749 (5CH; 3S)	11 73,33%	1 6,66%	0 0%	3 20%	0 0%	15 100%
750–759 (7CH; 3S)	9 47,37%	1 5,26%	2 10,53%	7 36,84%	0 0%	19 100%
760–769 (15CH; 12S)	28 68,29%	4 9,76%	0 0%	9 21,95%	0 0%	41 100%
770–779 (22CH; 12S)	35 61,40%	9 15,79%	1 1,75%	12 21,05%	0 0%	57 100%
780–789 (23CH; 20S)	30 46,88%	9 14,06%	0 0%	22 34,38%	3 4,69%	64 100%
790–801 (30CH; 21S)	37 45,68%	13 16,05%	6 7,41%	22 27,16%	3 3,70%	81 100%
Össz. (102CH; 74S)	150	37	9	75	6	277

Az első két évtizedet összevontam az alacsony oklevélszám miatt, a formulák elsősorban adnominális *hickel* állnak, az esetek egyötödében halmozás figyelhető meg. A 750-es években a *hic* közel 26%-os csökkenésnek, míg a halmozások növekedésnek indulnak, miközben a *praesens*t is használni kezdik. A 760-as években normatív törekvések figyelhetőek meg. Az adnominális *hic* eloszlása nő, ismét közelít korábbi eloszlásához (47,37% → 68,29%), a halmozásoké csökken (36,84% → 21,95%), a *praesens* eltűnik. Egyedül az *iste* lassú növekedése jelzi a változás érdemi manifesztációját, azaz az *iste* növekvő proximális deiktikus szerepét. A 760-as évektől a *hic* radikális csökkenésnek indul (68,29% → 61,40% → 46,88% → 45,68%), amit az *iste* lassú felkapaszkodása kísér (9,76% → ~15% körüli stagnálás), miközben a *praesens* újra feltűnik. Mindezzel párhuzamosan a halmozások kezdeti növekedése után (21,95% → 34,38%) ismét a csökkenés

²⁶ CH = *charta* darabszáma; S = különböző írnokok száma.

dominál (27,16%), még ha a korábbi évtizedekben látottak fölött marad is a gyakoriságuk. A deiktikus *ipse*k csak az utolsó két évtizedben jelennek meg. A táblázat még ha nem is lineárisan (a 760-as években egyfajta normatív tendencia figyelhető meg, amely szerintem elfogadható, tekintettel arra, hogy a vizsgálat jogi dokumentumokra irányul), de igazolja a *hic* gyengülését és az *iste* erősödését, amelyeket a duplikációk alapján becsültem meg.

6.2. Az *ipse+supradictus+N* vajon a szemantikai instabilitás jele-e?

Következő lépésként azt ellenőrzöm, hogy az *ipse+supradictus+N* halmazások értelmezése helyes volt-e, amikor az *ipse* erősödő fókuszával magyaráztam őket.

2. táblázat: Referáló kifejezések időbeli eloszlása az *ecclesia*-formulában

Idő	<i>ipse</i>	<i>supra-</i> <i>dictus etc.</i>	<i>duplex</i>	<i>hic</i>	<i>ille</i>	Össz.
740–749 (2CH; 2S)	3 50%	0 0%	1 16,67%	1 16,67%	1 16,67%	6 100,00%
750–759 (5CH; 5S)	10 76,92%	2 15,38%	0 0%	0 0%	1 8%	13 100%
760–769 (11CH; 9S)	20 76,92%	1 3,85%	5 19,23%	0 0%	0 0%	26 100%
770–779 (19CH; 10S)	31 77,50%	0 0%	9 22,50%	0 0%	0 0%	40 100%
780–789 (15CH; 13S)	25 73,53%	7 20,59%	2 5,88%	0 0%	0 0%	34 100%
790–801 (30CH; 21S)	66 78,57%	14 16,67%	3 3,57%	0 0,00%	1 1,19%	84 100%
Össz. (82CH; 56S)	155	24	20	1	3	203

A forráshiány miatt az első évtizedből nem lehet sok következtetést levonni, talán csak azt, hogy a formula eredetileg kevésbé volt *ipse*-specifikus. A 750-es években jórészt az *ipse* ($\Sigma 10$; 76,92%), és olykor a *supradictus* ($\Sigma 2$) tölt be anaforikus szerepet. Amíg az *ipse* a 780-as évek kivételével (73,53%) gyakorlatilag változatlan gyakorisággal fordul elő (~77–78%), addig a *supradictus* a 760–770-es években visszaszorul a halmazások előretörésével (0%→19,23%→22,5%) párhuzamosan. A 780–790-es években újfent erőre kapó *supradictus*hoz ($\Sigma 7$; 20,59%; $\Sigma 14$; 16,67%) ismét fordítottan aránylanak a duplikációk: jelentős csökkenést mutatnak ($\Sigma 9$; 22,5%→ $\Sigma 2$; 5,88% és $\Sigma 3$; 3,57%). Kiemelném újra, hogy a *hic et*

nunc deiktikus *ipse* a 780–790-es években tűnnek fel. Ezt megelőzően, a 760–770-es években a duplikációk számottevő növekedése figyelhető meg, valamint az anaforikusan stabil *ipse* enyhe visszaesése. Mindezek fényében látható, hogy a *supradictus*szal halmozódó *ipse* egyértelműen megelőzik a deiktikus *ipse*ket, mintegy jelölve a szemantikai instabilitást, amely az inherens fókuszban következik be.

7. Szövegbeli távolság

További vizsgálati szempont a szövegbeli távolság elemzése. A hipotézis az, hogy ha az *ipse* a *charta* formuláiban képes a *hic et nunc* deiktikusság kifejezésére, akkor azokban az esetekben, amikor a szövegbeli távolság jelölését szükségesnek tartja az írók, szintén meg kell jelennie proximális esetekben. A hipotézist bonyolítja, hogy az *ipse* az általános anaforikus determináns, tehát nagy valószínűséggel minden távolságban megjelenik. A másik nehezítő körülmény, hogy egyes formulák determinánsspecifikusak, azaz szinte csak bizonyos demonstratív kifejezésekkel állnak. Így ez limitálja a formulák használhatóságát.²⁷

A *res*-formula azonban alkalmas a vizsgálat lefolytatására, ugyanis variánsai a vagyonlistára, valamint a vagyonelemekre előszeretettel utalnak vissza a szöveg egészében, és nemcsak *ipse*vel, hanem más referáló kifejezésekkel is állnak.

²⁷ A determinánsspecifitás nemcsak a felhasználható formulák körét szűkíti, hanem az alkalmazható módszereket is. Így Givón (2017: 1–12) azon tipológiai javaslata, miszerint antecedenens és referens távolsága kijelentésekben mérhető, számos nehézségbe ütközik az oklevelek névmáshasználatának vizsgálatakor. Givón három anaforikus távolságot (antecedens és referáló kifejezés között) különböztet meg: közelit (kijelentésen/tagmondaton belül), közepeset (2–3 kijelentésen/tagmondaton átvélő) és távolit (3 tagmondatnál távolabbi). Közeli anaforikus távolság esetén hangsúlytalan pronominális névmással, ill. annak elhagyásával lehet visszautalni az antecedenst. Közepes távolság esetén hangsúlyos pronominális névmással, távoli esetén már csak teljes főnévi csoporttal. Az alábbi példa csak egy a sok közül (ChLA I 140.8–11): *ut tempus vitae meae ipsas res₁ per beneficium [recipiam]. Et post nostrum discessionem ipsas res₂ cum omni integritate sine ulla marricione ad ipsum monasterium revertantur, et quidquid rectoris ipsius monasterii de ipsas res₃ facere voluerint in omnibus firmissimam habeant potestatem.* 'hogy (ugyan)ezeket/azokat (a) vagyonelemeket életem idejére hasznélvezet gyanánt <megkapjam>. És a halálunk után (ugyan)ezek/azok (a) vagyonelemek teljes sértetlenségben, késlekedés nélkül szálljanak vissza (ugyan)erre/arra (a) kolostorra, és amit csak (ugyan)ennek/annak (a) kolostornak a vezetői (ugyan)ezekkel/azokkal (a) vagyonelemekkel tenni szeretnének, mindenben legyen meg a legszilárdabb hatalmuk.' Ahogy az *ipsas res* kifejezés is jelzi, a 'vagyonelemek' az első visszautalás után minden tagmondatban meg vannak említve. Azonban mindhárom esetben *ipse*vel ellátott főnévi csoporttal, amely Givón osztályozása szerint ilyen rövid távolságon belül nem jellemző (vö. Givón 2017: 19).

3. táblázat: Referáló kifejezések időbeli eloszlása a *res*-formulában

Idő	<i>ipse</i>	<i>duplex</i>	<i>hic</i>	<i>supra-</i> <i>dictus</i>	<i>ille</i>	<i>iste</i>	<i>idem</i>	<i>is</i>	Össz.
740-749 (3CH; 3S)	2 (+1D) 28,57%	3 42,86%	0 (+2D) 0%	1 (+3D) 14,29%	1 14,29%	0 0%	0 0%	0 0%	7 100%
750-759 (4CH; 3S)	7 (+2D) 50%	2 14,29%	0 0%	0 (+2D) 0%	1 7,14%	4 28,57%	0 0%	0 0%	14 100%
760-769 (9CH; 7S)	19 (+1D) 90,48%	1 5%	0 0%	0 0%	1 4,76%	0 0%	0 0%	0 0%	21 100%
770-779 (19CH; 10S)	27 (+1D) 71,05%	2 5,26%	0 (+1D) 0%	0 (+1D) 0%	8 21,05%	0 0%	1 2,63%	0 0%	38 100%
780-789 (19CH; 18S)	28 (+3D) 64,29%	6 14,29%	0 (+2D) 0%	0 (+6D) 0%	8 21,43%	0 (+1D) 0%	0 0%	0 0%	42 100%
790-801 (27CH; 21S)	57 (+2D) 77,03%	5 6,75%	0 (+2D) 0%	4 (+4D) 5,41%	5 6,75%	0 0%	2 (+1D) 2,70%	1 1,35%	74 100%
Össz. (81CH; 55S)	140 (+10D)	19 (0D)	0 (+7D)	5 (+16D)	24 (0D)	4 (+1D)	3 (+1D)	1 (0D)	196 (+35D)

Ahhoz azonban, hogy ez a formulakategória vizsgálható legyen, ki kell szűrni egyes szavak determinánsspecifitását.

4. táblázat: Adnominális determinánsok *resszel* (R) vagy más vagyonelemekkel (M: *marcha*, *villa*, *hoba* etc.) szintagmát alkotva²⁸

	R	M
<i>ipse</i>	103	58
<i>ille</i>	33	12
<i>supradictus</i>	4	18
<i>hic</i>	0	9
<i>iste</i>	2	4
<i>is</i>	1	34
<i>suus</i>	3	47

A táblázat az adnominális determinánsokat mutatja, amelyek a *res* szóval (R) vagy más vagyonelemmel (M) alkotnak szintagmát. Mint látható, a *res* szó *ipse*-specifikus. A nagy mennyiségű *ille* esetében árnyalja a képet, hogy a 33 esetből kilenc szerződés módosító oklevekből származik, amelyekben a vagyont korábban bevezetett szövegbeli referens nélkül idézik fel, tehát az *ille* kataforikus struktúrájú ráismerő használatban áll.

²⁸ Az adatok forrása: Pálfi 2023: 543, 7. táblázat.

Ego in dei nomine Iohannes, dei dono vocans episcopus sive abbas monasterio sancti Galli. Ato et uxor sua Herosta ad nos venimus petivit pregariam de res illas, quas nobis tradedit in pago Linzgaugense in villa, qui dicitur Permodingas, et nos daliter plaguit adque convenit una cum consensu fratrum nostrorum... (ChLA I.93.1-3)

’Én, Isten nevében Iohannes, Isten ajándéka folytán püspök, valamint a Szent Gál kolostor apátja. Ato és felesége, Herosta hozzánk érkezve precariát [bérletszerű haszonélvezetet] kért azon vagyonelemekkel kapcsolatban, amelyeket korábban nekünk adott a linzgaui megyében, azon a településen, amelyet Permutingennek hívnak, és nekünk úgy tetszett és úgy döntöttünk a testvéreink egyetértésével ...’

Emellett a *resszel* alkotott szintagmák szolgálják a legáltalánosabban a vagyonslistára való visszautalást, így az oklevél bármely pontján felbukkanhatnak. Mindez pedig azt jelenti, hogy a *res* szó kizárásával érdemes az elemzést lefolytatni.

A 3. táblázat adatsorából tehát az alábbi szolgál a vizsgálat alapjául.

5. táblázat: A vagyon más elemeit jelölő adnominális determinánsok szövegbeli távolsága a referenstől²⁹

	<i>ipse</i>	<i>hic</i>	<i>iste</i>	<i>idem</i>	<i>ille</i>
Közel	6	4 (4D)	5 (3D)	4 (1D)	0
Közepes	5	2 (2D)	0	0	0
Távol	42 (5D)	1 (1D)	0	0	5
Összesen (Σ73)	52 (5D)	7 (7D)	5 (3D)	4 (1D)	5

Az 5. táblázatban tehát a referáló kifejezés és referens szövegbeli távolságára vonatkozó esetszámok vannak feltüntetve. Mint a táblázatban látható, a távolság vizsgálatába nem vontam be se a *genitivus*-ban álló *ist*, se a névszóval egyeztetett *suust*, ugyanis mindkettő birtokviszony kifejezésére szolgál, így használatuknak előfeltétele, hogy a referens közel legyen.³⁰ Ez a tulajdonságuk pedig torzítaná az eredményeket.

²⁹ A zárójelben feltüntetett duplikációk (=D) a zárójel nélkül szereplő összes esetszámba tartoznak, így *hic* négy esetben fordul elő közelséget kifejezve, s ezen esetek mindegyike duplikált/halmazos kifejezésben áll (4D). Mint látható, a 4. táblázattól eltérő számok fordulnak elő. Ennek oka, hogy a 3. táblázat adatsora szolgált az adatok forrásául.

³⁰ ChLA I 87.7: *Ragynulfus et Hariratus cum omnes adpertenentias eorum* ’Ragynulfus és Hariratus minden tartozékaikkal’; ChLA II 121.5: *Uuinidolf cum huaba sua, Ascolf cum huaba sua, Uuillihad cum huaba sua* ’Winidolf a jobbágytelkével együtt, Ascolf a jobbágytelkével együtt, Willihad a jobbágytelkével együtt’.

A vizsgálatba bevont többi adnominális determináns anaforikus funkciót tölt be. Az elemzés során három távolságviszonyt határoztam meg: közelit, közepeset (mediális távolságot) és távolit. Közelség esetén a referenst azonnal követi a rá visszautaló kifejezés. A rezumptív, összefoglaló anaforának közvetlenül az utolsó referens után kell állnia.³¹ Közepes távolság esetén a referens és a referáló kifejezés között egy rövid, a referens bővítményeként álló kifejezés található.³² Minden, ami nem közelség és közepes távolság, a távoli kategóriába került.³³

³¹ ChLA II 162.1: *Ego Rodulfus dono in villa, que dicitur Hohunstat, quicquid in ipsa curte visus sum habere* 'Én, Rodulfus átadom a településen, amelyet Hohunstatnak hívnak, mindazt, amit ezen (a) / azon (a) / ugyanezen (a) / ugyanazon (a) településen birtokolni tűnök'; ChLA II 146.2–4: *illas res, quas nobis Peratholdus comis tradidit in Muni-oluingas et quas nobis tradidit Ata quaedam matrona in Sedorf, ut haec idem loca Perahtoldo pro beneficio in censum prestare deberemus* 'azokat a dolgokat, amelyeket nekünk Perahtoldus gróf adott át Mundelfingenben és amelyeket nekünk Ata, egy bizonyos nemesasszony adott át Sedorfban, hogy ezeket (az) ugyanezeket (a) helyeket adjuk bérbe Perahtoldusnak haszonélvezet gyanánt'; ChLA II 115.2–4: *ut aliquas res nostras, qui sunt in pago Egauinsse in villa, que dicitur Slat, seu et in Mulinusa vel in Hegingas eciam et in Uuiteringas necnon et in Uualasingas vel in Gundihhinhoua eciam et in Usa, quicquid in ista loca superius nominata tibi in precaria prestare deberimus* 'vállaljunk kötelezettséget, hogy néhány vagyonelemünket, amelyek a hegau kantonban vannak a településen, amelyet Schlattnak neveznek, és (azokat) is, (amelyek) Mühlhausenben és Ehingenben és Weiterdingenben, és nemkülönben Welschingenben és Gundihhinhovában és Hausenben is (vannak), (hogy) mindazt, ami eme fentnevezett helyeken van, neked precariába adjuk'.

³² ChLA II 112.4–5: *que dicitur Sytynga marca, in pago Bertoldesbara, quicquid ibidem in ipsa marca Sitynga* 'amelyet Seitingen örgrófságnak neveznek, Berchtoldsbaar megyében, ami csak ugyanott, eme / ama seitingeni örgrófságban van'; ChLA II 138.2–4: *Et hoc est, quod dono in pago, qui vocatur Perahtoldipara, in vico nuncupante Uurmmerringa, quicquid ibidem visus sum habere; id est ... [rövid vagyonlista] ... et una hoba in villa, quae vocatur Conninga, cum omnibus ad eam pertinentibus vel quicquid ab his duobus denominatis locis* 'És ez, amit adok a megyében, amelyet Berchtoldsbaarnak neveznek, a Würmlingennek hívott településen van, amit csak ugyanitt birtokolni látszom, tudniillik ... [rövid vagyonlista] ... és a jobbágytelekkel együtt, amely a településen van, amelyet Gunningennek hívnak, minden idetartozóval együtt és mindazt, amit e két nevezett helyről...'.

³³ ChLA I 80.3–4; 7–8: *quidquid ego visus fui habere in villa, qui vocatur Uuobolgingas ... [vagyonlista] ... quidquid mihi genitor meus in ipsam villam superdictam Obolgingas dereliquit* 'mindazt, amit én birtokolni látszottam a településen, amelyet Weiblingennek hívnak ... [vagyonlista] ... mindazt, amit apám (ugyan)ezen (a) / (ugyan)azon (a) fent említett Weiblingen településen rám hagyott'; ChLA I 97.2–3; 7: *hoc est, quod dono in pago Bertoltipara in loco, qui dicitur Buchilesperc, id est casis, domibus, aedificiis, pecuniis, terris, pratis, pascuis, silvis ... [4–6. sorok] ... de illa terra ad alia terra ipsius sancti Galli*

Az *ipse*, minthogy közel, közepes távolságban és a referenstől távol egyaránt megjelenik, általános anaforikusságról tesz tanúbizonyságot. Jóllehet szövegbeli közelség és távolság esetén minden évtizedben előfordul, mediális előfordulásai a 780-as évektől detektálhatóak. Duplikációi azonban csak távolságjelölés esetén figyelhetőek meg *supradictusszal*, amely indirekt módon jelezheti szemantikai instabilitását, ha referens és anaforikus determináns egymástól távol helyezkedik el.³⁴

A *hic* esetében elmondható, hogy általános anaforikus funkciót látott el a múltban, mivel minden távolságkategóriában megjelenik (ez most az *ipse* feladata), azonban ahogy a közelre mutatóban, úgy anaforikus szerepkörében is meggyengült, hiszen csak duplikációkban fordul elő.

Az *iste* csak szövegbeli közelség esetén fordul elő, az öt esetből háromszor *supradictusszal* együtt halmozásban, amely mintegy a kialakulóban lévő új inherens szemantikát kíséri. Ha mindezt összevetjük a diakrón analízis eredményével, amelyben a *hic et nunc* deiktikus *iste* gyakorisága nőtt az évtizedek során, akkor a támogató *supradictus* nem mond ellent a következtetéseknek.

Érdekes módon az *idem*, amely a 770-es évek végén jelenik meg először kis számban a ChLA korpuszában, közelség esetén fordul csak elő, egy alkalommal pedig *hickel* halmozott kifejezésben. Mint látható tehát, az *idem* nem gyengült, hanem egyszerűen eltűnt és újra visszatért az oklevelek megszövegezésébe.

Annál feltűnőbb, hogy az elsősorban kataforikus és néhány alkalommal anaforikus *ille* csak távoli esetekben látja el az utaló szerepét, tehát elsősorban távolságjelölő.

8. Összefoglalás

Jelen tanulmány célja a korábbi vizsgálat (Pálfi 2023) eredményeinek ellenőrzése volt. Elsősorban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy az anaforikus *ipse+sup-*

transire voluerit 'az, amit adományozok, a megyében van, amelyet Berchtoldsbaarnak hívnak, a helyen, amelyet Bickelsbergnek hívnak, tudniillik a kunyhókat, a házakat, az épületeket, a nyájakat, a földeket, a mezőket, a legelőket, az erdőket ... [4–6. sorok] ... (ha) ama földről ama Szent Gál kolostorának másik területére át akarna menni'; ChLA II 159.5–9: [helynevek felsorolása négy soron keresztül] ... *haec omnia et ex integro, tam de paternico meo quam et de maternico vel mea adquisitione et viro meo Landoaldo in his locis supernominatis* '[helynevek felsorolása négy soron keresztül] ... mindezt e fentnevezett helyeken és sértetlenül (ti. adom), úgy az apai örökgemből, mint az anyai örökgemből is, és a szerzeményemből és férjemtől, Landoaldustól'.

³⁴ Önmagában a távolság nem szolgálhat elégséges ok gyanánt a *supradictusszal* való halmozódásra, hiszen akkor, amikor az antecedens és a referáló kifejezés egymáshoz közel helyezkedik el (pl. a *hic* esetében), mi indokolná a *supradictus* megjelenését?

radictus+*N* szerkezetek valóban szemantikai instabilitást jelölnek-e, és prognosztizálják-e az *ipse* új, *hic et nunc* deiktikus funkcióját (6. fejezet). A vizsgálat ugyan igazolta a feltételezéseket, azonban azáltal, hogy csak a pontosan datálható okleveleket lehetett bevonni, némileg módosíthatta az eloszlást. Ennek ellenére jobb módszernek tartom a kvalitatív-kvantitatív analízis diakrón elemzéssel való kiegészítését, ugyanis leszűrhetők belőle az általános trendek. Emellett az időbeli eloszlások arra is rávilágítottak, hogy a *hic* csökkenő aránya mellett az *istée* lassan, de folyamatosan nő. Így e névmások egymással, ill. a *praesens*szel álló halmozásos alakjai a *hic* gyengülésére és az *iste* erősödő fókuszára utaltak. Ezzel szemben a szövegbeli távolság vizsgálata (7. fejezet) kevésbé megbízható, ugyanis csak nagyon alacsony esetszámokkal kivitelezhető. Megkockáztatom, hogy általános mintázatok kirajzolására alkalmas lehet, de ehhez szükséges az a feltétel, hogy a formulák jó része nyitottabb legyen *ipsén* és *supradictus*on kívül más determinánsok használata felé is. Ennek ellenére kirajzolódott belőle a *hic* egykori anaforikus szerepe, valamint az *ipse* általános anaforikus szerepe. Az *iste* és az *idem*, amennyiben anaforikusak, közel állnak az antecedenshez, szemben az *illével*, amely mindig távol helyezkedik el tőle.

Irodalom

- Bertocchi, Alessandra (2000), *Ipse* as an intensifier. *Journal of Latin Linguistics* 5/1: 15–30. <https://doi.org/10.1515/joll.2000.5.1.15>
- Carrier, Anne – De Mulder, Walter (2010), The emergence of the definite article: *ille* in competition with *ipse* in Late Latin. In: Davidse, Kristin – Vandelanotte, Lieven – Cuyckens, Hubert (eds), *Subjectification, intersubjectification and grammaticalization*. Mouton de Gruyter, Berlin. 241–275. <https://doi.org/10.1515/9783110226102.3.241>
- ChLA I. = Bruckner, Albert – Marichal, Robert (eds) (1954), *Chartae Latinae Antiquiores*. Facsimile edition of the Latin charters prior to the ninth century. Part I. Switzerland: Basle – St. Gall. Urs Graf Verlag, Olten – Lausanne.
- ChLA II. = Bruckner, Albert – Marichal, Robert (eds) (1956), *Chartae Latinae Antiquiores*. Facsimile edition of the Latin charters prior to the ninth century. Part II. Switzerland: St. Gall – Zürich. Urs Graf Verlag, Olten – Lausanne.
- ChLA CXVIII. = Cavallo, Guglielmo – Nicolaj, Giovanni (eds) (2019), *Chartae Latinae Antiquiores*. Facsimile edition of the Latin charters. 2nd series. Ninth century. Part CXVIII. Addenda II. Switzerland, Luxembourg, Spain. Urs Graf Verlag, Dietikon – Zürich.
- Ciccarelli, Rossana (2017), I dimostrativi. Tra norma e uso. In: Sornicola, Rosanna – D’Argenio, Elisa – Greco, Paolo (a cura di), *Sistemi, norme, scritture. La lingua delle più antiche carte cavensi*. Giannini, Napoli. 175–202.

- Cornish, Francis (2010), Anaphora: Text-based or discourse-dependent? Functionalist vs. formalist accounts. *Functions of Language* 17/2: 207–241. <https://doi.org/10.1075/foL.17.2.03cor>
- Diessel, Holger (1999), Demonstratives: Form, functions and grammaticalization. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 93–114. <https://doi.org/10.1075/tsl.42>
- García, Erica C. (1975), The role of theory in linguistic analysis: The Spanish pronoun system. North Holland, Amsterdam.
- Givón, Talmy (2017), The story of zero. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/z.204>
- Halliday, Michael A.K. – Hasan, Ruqaiya (1976), Cohesion in English. Longman, London.
- Hawkins, John A. (1978), Definiteness and indefiniteness. A study in reference and grammaticality prediction. Routledge, London – New York.
- Kirchner, Robert. S. (1979), Deixis in discourse: an exploratory quantitative study of the modern Dutch demonstrative adjectives. In: Givón, Talmy (ed.), *Syntax and semantics*. Vol. 12: Discourse and syntax. Academic Press, New York. 355–375. https://doi.org/10.1163/9789004368897_016
- Lyons, John (1977), *Semantics*, Vol. 2. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511620614>
- Pálfi Dorottya (2023), Demonstratives in the charters of St. Gall. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 63/4: 525–559. <https://doi.org/10.1556/068.2024.00125>
- Pieroni, Silvia (2011), Deixis and anaphora. In: Baldi, Philip – Cuzzolin, Pierluigi (eds), *New perspectives on historical Latin syntax*, Volume 3. Constituent syntax: Quantification, numerals, possession, anaphora. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 389–502. <https://doi.org/10.1515/9783110215465.389>
- Płocharz, Piotr (2020), Latinophonie altimédiévale en Italie méridionale. Étude des démonstratifs dans les chartes. Le cas de IPSE. *Acta Antiqua Scientiarum Hungaricae* 59: 399–411. <https://doi.org/10.1556/068.2019.59.1-4.35>
- Selig, Maria (1992), Die Entwicklung der Nominaldeterminanten im Spätlatein. Narr, Tübingen.
- Skrzypek, Dominika – Piotrowska, Alicja – Jaworski, Rafał (2021), The diachrony of definiteness in North Germanic. Brill, Leiden.
- Strauss, Susan (2002), *This, that and it* in spoken American English: a demonstrative system of gradient focus. *Language Sciences* 24/2: 131–152. [https://doi.org/10.1016/S0388-0001\(01\)00012-2](https://doi.org/10.1016/S0388-0001(01)00012-2)
- Talmy, Leonard (2020), Targeting in language. Unifying deixis and anaphora. *Frontiers in Psychology* 11: 1–14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.02016>
- Tamás Lajos (1977), Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Väänänen, Veikko (1981), *Introduction au latin vulgaire*. 3e éd. Klincksieck, Paris.